

ЖИЗНЕНО ПЛАНИРАНЕ И МИГРАЦИЯ ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА КАЛЕНДАРНИТЕ МЕТОДИ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА СОЦИАЛНИ ФЕНОМЕНИ

Илина НАЧЕВА, Виктория НЕДЕВА-АТАНАСОВА

Институт за изследване на населението и човека

Българска академия на науките

БЪЛГАРИЯ, гр. София 1113, ул. „Акад. Георги Бончев“, бл. 6

i.nacheva@iphs.eu; vnedevabas@gmail.com

Резюме. Студията представя обзор на научната литература в областите жизнено планиране и приложение на календарни методи в социални изследвания. Разгледани са същността и възникването на календарните подходи; представен е анализ на предимствата и предизвикателствата пред изследователите. Очертани са актуалните тенденции в областта, както и препоръки към дизайна и процедурите при работа с календари. Приносен момент е анализът на приложимостта на календарните методи към изследвания в областта на миграцията и жизненото планиране. Проследени са връзките между жизнено планиране и други конструкти. Поставен е акцент върху потенциала на календарните подходи в областта на социалнопсихологичните изследвания и по-конкретно при изучаването на психологични детерминанти на значими житейски избори.

Ключови думи: календарни методи; смесени методи; жизнено планиране; миграция.

Студията да се цитира по следния начин:

Начева, И., Недева-Атанасова, В. (2021). Жизнено планиране и миграция през призмата на календарните методи за изследване на социални феномени. *Психологични изследвания*, том 24, кн. 3, 2021, 239-268. ISSN 1311-4700 (Print); ISSN 2367-9174 (Online).

© И. Начева, В. Недева-Атанасова, 2021

Приноси на авторите в статията:

Илина Начева – Въведение, Календарни методи: възникване и същност. Приложение на календарните методи в социалните изследвания: предимства и предизвикателства. Приложимост на календарните методи към изследвания в областта на миграцията и жизненото планиране. Изводи: Изследователски перспективи и възможности и Резюме (на български и английски език).

Виктория Недева-Атанасова – Жизнено планиране – дефиниция и връзки с други конструкти; Жизнено планиране и миграция; Изследвания върху миграцията като елемент на жизненото планиране.

Студията е постъпила през януари 2021

Приета за публикуване през юни 2021

Публикувана през декември 2021

Авторите са прочели и одобрили окончателния вариант на ръкописа.

LIFE PLANNING AND MIGRATION THROUGH THE PRISM OF CALENDAR METHODS FOR STUDYING SOCIAL PHENOMENA

Iliana NACHEVA, Viktoriya NEDEVA-ATANASOVA

*Institute for Population and Human Studies,
Bulgarian Academy of Sciences*

BULGARIA, Sofia 1113, Akad. G. Bonchev St, bl. 6

i.nacheva@iphs.eu; vnedevabas@gmail.com

Abstract. *The study presents a review of the scientific literature in the fields of life planning and application of calendar methods in social research. The essence and the origin of the calendar approaches are considered; an analysis of the advantages and challenges for researchers is presented. The current trends in the field are outlined, as well as recommendations for the design and procedures when working with calendars. Contribution to the field is the analysis of the applicability of calendar methods to research in the realm of migration and life planning. The connections between life planning and other constructs are traced. Special focus is put on the potential of the calendar approaches in the field of socio-psychological research and in particular in the study of psychological determinants of significant life choices.*

Keywords: calendar methods; mixed methods; life planning; migration.

The article can be cited as follows:

Nacheva, I., Nedeva-Atanasova, V. (2021). Zhizneno planirane i migratsiya prez prizmata na kalendar-nite metodi za izsledvane na sotsialni fenomeni. [Life planning and migration through the prism of calendar methods for studying social phenomena]. *Psychological Research*, Volume 24, Number 3, 239-268. ISSN 1311-4700 (Print); ISSN 2367-9174 (Online), (in Bulgarian).

© I. Nacheva, V. Nedeva-Atanasova, 2021

Contribution:

Iliana Nacheva – Introduction, Calendar methods: origins and essence. Application of calendar methods in social sciences: advantages and challenges. Applicability of calendar methods in studies within the field of migration and life planning. Conclusions: Research perspectives and possibilities, Abstract (in Bulgarian and English).

Viktoriya Nedeva-Atanasova – Life planning – definition and relation with other constructs; Life planning and migration; Studies on migration as an element of the life planning.

Submitted – January 2021

Revised – June 2021

Published – December 2021

The authors have read and approved the final manuscript.

В съвременния свят, в който перспективата за време непрестанно се променя, се налага все повече дейности да бъдат съчетавани и реализирани в съкратен период. Идеята за житейска реализация придобива нови измерения поради редица фактори, сред които се открояват: увеличаващата се средна продължителност на живота в развитите и развиващите се икономики; концепцията за учене през целия живот; все по-видимата ерозия на кариерните пътеки, обвързани с тясна специализация и вертикално израстване; появата на алтернативни модели за професионална реализация; силно нарасналите възможности за физическа (и социална) мобилност пред цели поколения и общности и др. Списъкът може да бъде допълван с още множество фактори. От социалнопсихологическа гледна точка един от важните въпроси, който повдига тази кумулация, е какви са ефектите върху начина, по който индивидите осмислят своето минало и върху стратегиите, които развиват, за да реализират своите бъдещи цели. Паралелно с поставянето на подобни въпроси възниква и необходимостта да се търсят адекватни изследователски подходи, които позволяват реализирането на проучвания по темата.

Цел на настоящия теоретичен обзор е да представи задълбочен анализ на потенциала за приложимост на календарните подходи при изследвания, свързани с жизненото планиране и в частност – с миграционните нагласи и поведения като част от жизненото планиране. Анализът ни е провокиран от една страна от факта, че календарните методи са сравнително слабо познат, но набиращ скорост в съвременните социални направления изследователски инструмент, който до момента е бил прилаган в ограничени тематични полета. Натрупването на систематично познание за неговите специфики би спомогнало за оптималното му приложение за научни цели и – евентуално – за разширяването на тематичните сфери, в които той се използва. От друга страна, ускорената динамика, характерна за съвременния свят, поставя темата за жизненото

планиране във фокуса на най-актуалните въпроси от гледна точка на социалните науки. С особена сила това важи за житейски събития и избори, които въздействат силно и трайно върху повече от една траектория на развитие в живота на индивида. Сред най-ярките и видими примери за подобни фактори на въздействие са миграционните процеси, които поради големите си мащаби и значение, са обект на сериозни (предимно количествени) анализи. За разбирането им на личностно ниво, обаче, са необходими подходи, които позволяват дълбочина и насочване на вниманието към качествените различия.

Темата за жизненото планиране, по смисъла на нейната дефиниция в изложението по-долу, до момента не е била предмет на цялостен и детайлен анализ в българската научна литература. Разглеждани са по-скоро отделни елементи от конструкта, както и сродни понятия – целепологане, мотивация, ориентация към бъдещето. Фокусът на провежданите проучвания е предимно научно-приложен – в сферата на човешките ресурси и тренингите, рекламата и потребителското поведение.

Липсват данни и за приложението на календарни методи в български изследвания. Обвързването на цели и желани събития с времеви период е познат и прилаган подход най-вече в областта на психологичното консултиране, под формата на полу/неструктуриран процес, при който често не присъстват систематичност, нагледно представяне, изчерпателност в анализа на данни, възможност за съпоставимост на времеви периоди и жизнени траектории и др. специфики, характерни за календарните методи. Предвид посочените причини, настоящият теоретичен обзор и анализ на жизненото планиране и календарните методи е базиран на проучвания на чуждестранни учени.

По отношение на третото основно понятие в студията – миграцията, важно е да се подчертае, че в България миграцията и миграционните процеси по традиция са обект на интерес основно на учени в областта на демографията, социологията,

икономиката, статистиката и етнологията. Забелязва се, обаче, и тенденция за насочване на вниманието и към психологичния аспект на анализа на миграционното поведение. Проучване на нагласите и житейската реализация с участието на екип психолози е проведено сред голяма извадка от българи-емигранти в различни страни по света, с цел формулирането на стратегии и политики за българите в чужбина (Христова, 2020). Международен екип от учени психолози изследва и спецификите на мотивацията и нагласите за емиграция на българските студенти (Крумов и кол., 2005). Необходимо е да се посочи, обаче, че по отношение на актуалната, мащабна и многоаспектна тема за миграцията, настоящият анализ не се стреми към изчерпателност, а е фокусиран върху емиграцията като елемент от жизненото планиране и има за задача да предложи анализ на приложимостта на календарните методи тази област.

Жизнено планиране – дефиниция и връзки с други конструкти

Жизненото планиране е **стратегия за управление на живота**, която дава възможност на индивидите да структурират и контролират своя живот (Prenda & Lachman, 2001). Понятието се свързва и с **предварително формулиран организиран начин на действие** и следователно, уменията за планиране се оказва от ключово значение за всяко човешко поведение (Friedman & Scholnick, 2014). От своя страна, в рамките на когнитивната психология и на теорията за действието (action theory) планирането се разглежда като **процес на поставяне на подцели, създаване на планове и тяхното осъществяване** (Hacker, 1985; Nuttin, 1984; Pea & Hawkins, 1987). Същите фази могат да бъдат приложени и към планиране на бъдещето (вж. Nurmi, 1991).

Както беше вече отбелязано, като актуална тенденция трябва да посочим, че според някои автори в съвременния свят перспективата за време динамично се променя, а това оказва въздействие върху моделите

на жизнено планиране. Например увеличават се очакванията за това какво трябва да се направи за единица време. Във връзка с времевата перспектива на младите възрастни (18–30 годишни), възникват специфични понятия като „отложено бъдеще“ (futures on hold) и „удължено настояще“ (extended present) (Вж. Devadason, 2008).

Литературата, свързана с жизненото планиране може да бъде разделена в следните **две основни категории** (вж. Prenda & Lachman, 2001):

- насочена към процеса на решаване на проблеми и планиране на отделни, конкретни задачи (напр. Das, Kar & Parilla, 1996; G. A. Miller, Galanter & Pribram, 1960; Smith, 1996);
- изучаваща по-обща задачи на жизненото планиране, с богат набор от решения (напр. Cantor, 1990; Little, 1983; Nurmi, 1989; Smith, 1996).

Обект на интерес от страна на изследователите е връзката на жизненото планиране с различни демографски фактори и личностни конструкти (вж. Prenda & Lachman, 2001). Установяват се неконсистентни разлики по **пол и възраст** при планиране на бъдещето (напр. Bouffard, Bastin & Lapierre, 1996; Burack & Lachman, 1995; Kastenbaum, 1963; Lens & Gailly, 1980; Lowenthal, Thurnher & Chiriboga, 1975; Nurmi, 1992; Nuttin & Lens, 1985; Rakowski, 1979; Spence, 1968). Доказва се правопрпорционална зависимост между **образованието и дохода** от една страна и планирането на бъдещето, от друга (Nurmi, 1992; Schneiderman, 1964; Teahan, 1958). Същото важи и за връзката със **социалната подкрепа** (Bronfenbrenner, 1979; Goodnow, 1997; Hudson, Sosa & Shapiro, 1997; Rogoff, 1990; Trommsdorff, Lamm & Schmidt, 1978). Проучванията показват, че **стресът** оказва отрицателно влияние върху когнитивните компоненти на планирането (обработването на информацията) (Kopp, 1997; Locke, Durham, Poon & Weldon, 1997).

Съществуват доказателства, че **личностната ефективност** в определена област има модериращ ефект върху видовете пла-

ФИГУРА 1. ОРИЕНТАЦИЯ КЪМ БЪДЕЩЕТО, ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ТРИ ПРОЦЕСА

FIGURE 1. ORIENTATION TO THE FUTURE IN THE FOCUS OF THREE PROCESSES

ниране и поведение (напр. Luszczynska, Schwarzer, Lippke & Mazurkiewicz, 2011) (вж. Azizli et al., 2015).

Проучване на връзката с **Петфакторния модел на личността** установява, че емоционалната стабилност и доброжелателността са в отрицателна връзка с планирането на бъдещето, а съзнателността и откритостта към опит – в положителна. Също така емпирично се установява, че ориентираното към бъдещето планиране е свързано с **общата удовлетвореност от живота** (Prenda and Lachman, 2001).

Във връзка с жизненото планиране е необходимо да се спомене и теорията/понятието **Интегративно жизнено планиране** / Integrative life planning, която е създадена през 90-те години на ХХ век и адаптирана след това. Тя представлява рамка в подкрепа на консултанти/индивиди, която да им осигури възможност да проучват различни житейски сфери, да установяват как тези сфери се отнасят помежду си и се съчетават в значима цялост. Теорията постулира шест основни житейски задачи – „да се намери работа, която трябва да се извърши в променящия се глобален контекст“, „да се полагат грижи за здравето – физическо, душевно и емоционално“, „да се изгради връзка между семейство и работа“, „да се ценят плурализъмът и включеността“, „духовност и житейска цел“, „справяне с личностните преходи и организационната промяна“ (вж. Hansen, 2011).

Жизненото планиране може да се разглежда като компонент на **ориентацията към бъдещето**, която обхваща три основни психологически процеса: мотивация, планиране и оценка. Ориентацията към бъдещето и нейните компоненти са визуализирани на фиг. 1.

В обобщение, прегледът на литературата показва, че планирането като дейност не е достатъчно проучвано (за още аргументи вж. Nurmi, 1991). В същото време то е важен компонент в изграждането на по-задълбочено разбиране на механизмите и мотивите, които лежат зад значимите житейски избори, нагласи и поведенчески стратегии на личността в обичайна или кризисна ситуация, като оказват влияние и върху процеса на осмисляне на краткосрочното и дългосрочно бъдеще.

ЖИЗНЕНО ПЛАНИРАНЕ И МИГРАЦИЯ

Жизненото планиране може да се разглежда като комплекс от паралелно протичащи траектории на индивидуално развитие, които формално се подразделят на сфери, например: интимно партньорство, кариера, образование, доходи и пр. Под въздействието на индивидуални ценности и обществени норми определени области ще бъдат наточени с повече важност и тяхното планиране ще приеме „водеща“ роля спрямо другите. Върху това йерархизиране оказват въздействие и различните задачи, които са

характерни за отделните възрастни етапи. В хода на приоритетното преследване на целите в определена траектория, другите – „по-периферни“ към момента траектории – също са обект на въздействие и претърпяват промени.

В този контекст миграцията може да бъде средство за по-бързо постигане на актуални цели или начин да бъде избегнато тяхното осъществяване по незадоволителен начин. Например Арнет посочва, че индивидите в етапа на възникваща зрялост (17–30 г.) експериментират в сферите на любовта, обучението и работата, преди да пристъпят към дългосрочно партньорство, сигурна кариера и други ролеви ангажменти през 30-те години на живота си. Те развиват автономия, финансова независимост, много от тях работят/учат в чужбина преди да осъществят по-дългосрочни избори. Миграцията може да осигурява „временно убежище“ от преходите, очаквани в обществото в родната страна (вж. Kawashima, 2018). Теоретични разработки за провокирания от средата стрес (Wolpert, 1965), за ценностите и целите, свързани с миграция (De Jong and Fawcett, 1981) и общи теории за поведенческите намерения и възприятия (Lindenberg, 1996) постули-

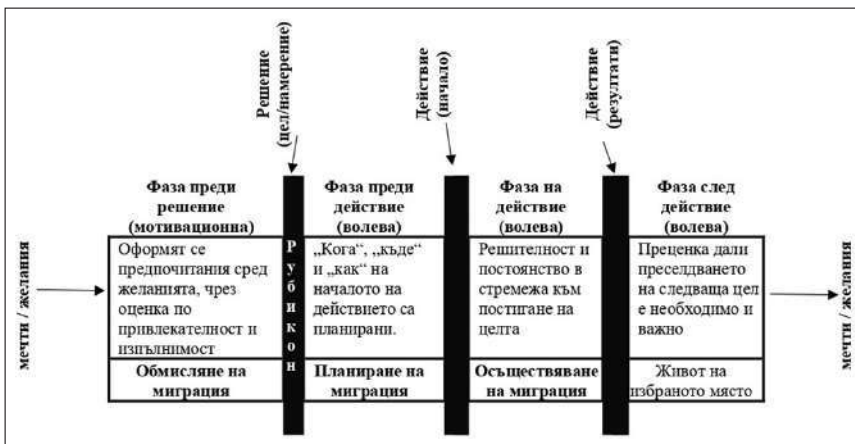
рат, че емиграционните намерения са базирани на възприятието, че постигането на важни житейски цели може да бъде по-лесно на друго място, отколкото там, където индивидът живее (вж. Kley, 2011). Следователно, вземането на решение за миграция е силно повлияно от житейски събития и е особено вероятно да се случи в периоди на житейски преходи.

МОДЕЛ НА РУБИКОН И МИГРАЦИЯ

В периода на 90-те години на ХХ век Хекхаузен и негови колеги от Института за психологични изследвания „Макс Планк“ в Мюнхен (Beckmann и Gollwitzer) стартират научно-изследователска програма в тематична област „волюта и нейната роля в регулацията на човешкото поведение“. Концептуалната рамка, която използват, е модел от последователни фази на действие, организирани около „решаващия Рубикон“ (вж. Heckhausen, J., 2007).

Психологическият Модел на Рубикон разграничава фази в процеса на вземане на решение. Той е адаптиран за процеса на „решение за миграция“ от Клей, както следва (Kley, 2011):

- Фаза преди решение (мотивационна)
- обмисляне на миграция;

Фигура 2. Етапи на процеса на миграция и фази на действие при Модела на Рубикон (вж. KLEY, 2011)

FIGURE 2. STAGES OF THE MIGRATION PROCESS AND ACTION PHASES OF THE RUBICON MODEL (SEE KLEY, 2011)

- Решение (пресичане на Рубикон);
- Фаза преди действие – планиране на миграция;
- Фаза на действие – осъществяване на миграция;
- Фаза след действие – живот на избраното ново място.

Отделните фази (етапи) са илюстрирани на фиг. 2.

ИЗСЛЕДВАНИЯ ВЪРХУ МИГРАЦИЯТА КАТО ЕЛЕМЕНТ НА ЖИЗНЕНОТО ПЛАНИРАНЕ

Прегледът на литературата, анализираща социалнопсихологическите аспекти на миграционните феномени, показва че като цяло изследвания, които едновременно отчитат множествените промени в жизнените траектории на индивидуално развитие и правят опит за задълбочено проучване на мотиви, нагласи и ценности, са по-скоро рядкост. Едно от възможните обяснения за това се крие в ограничеността, налагани от използваните изследователски подходи.

Тук обаче ще се спрем на три интересни примера за проучвания, чиито резултати поне частично хвърлят светлина върху механизмите на жизнено планиране, обуславящи миграционните избори:

ПРОУЧВАНЕ ВЪРХУ СТАДИИТЕ НА МИГРАЦИЯ ОТ ПЕРСПЕКТИВАТА НА ЖИЗНЕНОТО РАЗВИТИЕ

През 2011 г. Клей публикува изследване върху вътрешна миграция в Германия (Kley, 2011). С цел анализ на процеса на вземане на решение за миграция е проведено проучване сред извадка от 2400 изследвани лица. на възраст 18–50 г. в Източна Германия (Магдебург) и Западна Германия (Фрайбург) в периода 2006–2008 г. На респондентите се задават въпроси за обмисляне и планиране на миграция извън града. След 1 година се събира последваща информация за осъществяване на намеренията. Задаваните въпроси за планиране на на-

пускане на града са следните: „Обмисляли ли сте напоследък да напуснете Магдебург/Фрайбург с цел да се установите другаде?“. При утвърдителен отговор се задава допълнителен въпрос: „Планирате ли да напуснете Магдебург/Фрайбург в следващите 12 месеца?“.

За целите на анализа на данните от проучването респондентите се разделят условно на три подгрупи – житейски етапи:

- „млади възрастни“ – участници на възраст 18–29 г., без деца;
- „семеен“ – участници на 18–50 г., с едно или повече деца под 10 г.;
- „консолидиране“ – участници на възраст 30–50 г., без деца/с едно или повече деца поне на 10 г. и без по-малки деца.

Резултатите от изследването показват, че при „Етап млади възрастни“ – възприетите възможности за по-добра кариера са най-силният предиктор на решение за миграция, наред с възможностите за висше образование. По време на „Семеен етап“ – по-важно става желанието за миграция на партньора, както и очакването за подобряване на живота на семейството, чрез миграцията. През „Етап на консолидация“ – бракът, както и започването на нова работа, са важна причина за миграция. Решението за миграция няма да бъде избрано, ако се очаква да се отрази отрицателно на партньорските отношения или на възможностите да бъде срещнат партньор.

На базата на проведеното изследване може да се обобщи, че осъществяването на миграцията е резултат предимно от планирането ѝ, както и от допълнителни финансови, социални и психологически ресурси.

Изследването Клей е интересно не само с връзката, която прави между планиране и миграция, но и с изводите, показващи че **актуалните жизнени цели в развитието на индивида оказват пряко въздействие върху миграционните избори**. Това е свързано с временно извеждане на определени жизнени траектории на преден план и доминирането им над останалите.

ПРЕДСТАВИ ЗА МОБИЛНОСТ

През 2016 г. е проведено проучване върху есета сред извадка от 341 изследвани лица на възраст 18 г. в Италия с цел проучване на желанията за мобилност сред младите хора (Cuzzocrea & Mandich, 2016). Авторите изхождат от идеята, че намерението за мобилност разкрива мнението за това къде е най-доброто място за осъществяване на желанията и житейските планове.

На респондентите е поставена следната задача¹:

*„Представете си, че сте на 90 г. Ако погледнете назад към живота си и се върнете до настоящия момент, **разкажете какво се е случило с вас. Не е нужно да измисляне неща, които е малко вероятно да се случат. Просто разкажете историята на своя живот, както според вас би могла да се развие. Разбира се, няма как да знаете какво ще ви се случи, но може да опитате да опишете как биха се стekli нещата, ако всичко върви както си представяте или си пожелавате да бъде. Опитайте да разкажете целия си живот след момента на завършване на училище. Пишете толкова дълго, колкото сметнете за необходимо.**“*

Резултатите показват, че над 78% от есета включват някаква форма на мобилност.

Изследването се фокусира върху бъдещето и представите за неговите възможни сценарии на протичане. Тук мобилността (и миграцията) е разглеждана не толкова като реално намерение, колкото като потенциална възможност. В този план тя се оказва **пряко свързана с ценности и нагласи, които могат да се проектират и да повлияват на избори и поведенчески стратегии в дългосрочна перспектива.**

МИГРАЦИЯТА КАТО ЗАУЧЕНО ПОВЕДЕНИЕ

Повечето изследвания на международната студентска мобилност (МСМ) я разглеждат самостоятелно, но се оказва, че социални-

те фактори, които я обуславят, се отнасят и до други видове мобилност. Възгледът, че МСМ води до завръщане в родната страна или до оставане в настоящата, не се подкрепя, предвид наличието на доказателства за последваща мобилност към трета страна, с цел работа или установяване, или за глобална мобилност (целта не е установяване в никоя страна, а последователна мобилност в много страни).

Съществуват данни, че последващата мобилност се стимулира от социалната среда по време на обучението през първоначалната мобилност.

Финдлей и сътрудници провеждат през 2015 г. проучване със смесени методи (Findlay et al., 2017) – онлайн изследване сред извадка от 3300 студенти във Великобритания и интервюта с 30 студенти и 12 експерта.

Резултатите показват, че очакванията и желанията на родителите преди обучението често са решаващи и за плановете за мобилност след обучението. Мрежите от социални контакти, създадени в чужбина, също оказват влияние върху желанията за последваща мобилност.

Проучването хвърля светлина върху **ролята на опита и значението, което преживяванията в миналото могат да окажат върху миграционните избори и поведение.**

И трите разгледани примера предлагат интересна изследователска перспектива, като акцентират съответно върху настоящето, бъдещето (под формата на представи) и миналото на респондента. В следващите глави ще разгледаме възможността тези три перспективи да бъдат обединени в общи изследвания с помощта на възможностите, които предоставят календарните методи.

КАЛЕНДАРНИ МЕТОДИ: ВЪЗНИКВАНЕ И СЪЩНОСТ

Календарните методи в социалните изследвания представляват **изследователски инструменти за добиване на данни чрез**

¹ Публикацията е на английски, преводът е наш - бел. авт.

използването на визуални материали, пресъздаващи дименсията „време“.

Възникването на календарните методи се свързва с публикации от края на 60-те години на XX в., без обаче да се говори за конкретна школа или направление. По-скоро исторически, приложенията на календарни методи могат да се открият паралелно в две напълно независими области – изследвания върху житейската история, провеждани предимно от социолози и изследвания в областта на медицината, фокусирани върху здравно поведение и лечение на заболявания. И в двата случая фокусът е върху ретроспективна реконструкция на (серия от или последователност от) поведения и събития в течение да продължителен период от време. В изследванията върху житейската история, респондентите обикновено са канени да си припомнят своята житейска история по отношение на трудова заетост, образование, интимна обвързаност, мобилност, финансово поведение и пр. Здравните изследвания от своя страна обикновено се фокусират върху специфични теми като рискови поведения (напр. употреба на алкохол, наркотици, определени видове сексуално поведение) и медицински събития (напр. поставяне на онкологична диагноза, клинично лечение, хоспитализация). Има и примери за епидемиологични изследвания, които също включват области като трудова заетост и битови условия.

Прегледът на литературата по темата показва, че както инструментите, така и терминологията, свързана с тях, към момента не е стандартизирана. Например в социалните науки календарните инструменти могат да се открият под различни имена (вж. подробен преглед в Glasner, 2009) като: Календар на житейската история (Life History Calendar), Времева линия (Timeline), Матрица на житейската история и времеви оси (Life History Matrix and Time Axes), Календар за история на събитията (Event History Calendar), Житейски събитийен календар (Life Events Calendar), Илюстрирана житейска история (Illustrated Life History), Ежемесечен календар (Month-by-month calendar).

Тъй като календарните инструменти възникват в отговор на конкретни изследователски потребности – а именно стремеж към по-добро качество при извличането на ретроспективни данни – първоначално се обръща сравнително малко внимание на тяхната теоретична обосновка. Ситуацията се променя с появата на движението CASM (Cognitive Aspects of Survey Methodology), което се фокусира върху отношенията между „познание“ и „методи на изследване“ (вж. Tourangeau, 2000). Анализи на CASM сочат, че ретроспективните данни страдат от различни паметови грешки – пропуски в информацията, премълчаване, грешки в датирането, изкривени репрезентации и пр. – все аспекти, които са от централно значение за календарните техники (Schwarz, 1994). Най-пряко идентифициране на връзки между паметовите процеси и начина на въздействие на календарните методи прави Бели (Belli, 1998). Въз основа на йерархични модели на автобиографична памет (вж. Conway, 1992), Бели твърди, че календарните методи насърчават респондентите да поставят събитията във времеви контекст, като стимулират различни типове (паралелни или субординатни) връзки с други събития и епизоди.

Приложението на календарните методи бележи ръст в последното десетилетие и се радва на особен интерес от страна на привържениците на т.нар. „смесени методи“, които целят да превъзмогнат ограниченията на традиционните количествени и качествени подходи при дизайн на научни разработки. Практически в почти всички случаи процедурата включва интервюиране, но има и варианти, в които респондентите попълват календарите самостоятелно в писмен вид. Макар да съществуват различни версии на календарни инструменти, всички те споделят еднакви характеристики:

- **Задължително е да присъства графично представяне на дименсията „време“, като в зависимост от целите на проучването целевият период е подразделен на по-къси епизоди (като**

например години, месеци или дни). Графичното изражение може да включва една или повече тематични оси, отразяващи областите, във връзка с които се събират данни. На респондента се дава възможност да разглежда нещата в тяхната времева последователност, независимо дали са публични или субективно значими събития (вж. Glasner, 2009; Barbeiro, 2017).

- При всички случаи изследователската процедура цели да създаде условия за по-добър достъп до съдържанието на дълговременната памет на респондентите в изследванията. Това става чрез определена последователност на работа с графично представената времева рамка („календар“), в която се разполагат споделените от респондента данни.

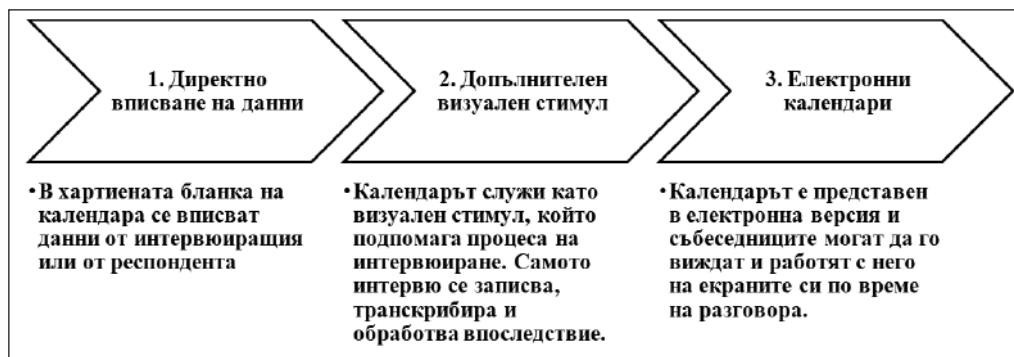
Съществуват различни варианти в процедурите при работа с календарни методи, като предпочитанията към тяхното приложение изглежда се движат в следната хронологична последователност:

Според Гласнър (Glasner 2009: 338) „няма доказателства един формат да се е утвърдил като по-добър от друг“. Същият

автор посочва, че до момента няма компютърни версии, при които респондентът изцяло сам да попълва данните си.

По отношение на формата, като най-известна разновидност могат да бъдат отличени т.нар. „Календари за история на събитията“ (КИС²), представляващи матрици, в които по колоните се разполага календар, а по редовете – различни житейски области (вж. Ongena, 2019). Съществуват различни възможности за това как интервюиращият ще бъде структуриран да събира информация с КИС, но обичайният подход е интервю с полуструктуриран формат с предварително формулирани въпроси за всяка под/област, като впоследствие интервюиращите могат да използват собствени думи.

При интервюиране с КИС първо се събира информация в сфери, в които е сравнително лесно да се припомнят събития. Такива са адреси на местоживеене, рождени дати на деца и пр. В последствие тази информация се използва при припомнянето на по-трудни за извличане от паметта факти. В този процес интервюиращият играе ключова роля като стимулира респондентите да правят паралели и кръстосани проверки между събитията.

Фигура 3. Хронология, отразяваща предпочитанията на изследователите към различни процедури при приложението на календарни методи

FIGURE 3. A CHRONOLOGY, REFLECTING RESEARCHERS' PREFERENCES TO DIFFERENT PROCEDURES IN CALENDAR METHODS APPLICATION

² Event history calendars - EHC.

Разграничават се два типа кръстосани проверки – „верификация“ и „търсене на последователности“. Тези особености са от определяща важност, тъй като календарните методи по своята същност са опит за корекция и преодоляване на ограниченията на други изследователски процедури и възникват в отговор на потребността от повече прецизност при добиването на данни. Ретроспективните изложения в интервюта и въпросници често са белязани от редица паметови грешки и изкривявания. Именно притесненията във връзка с това водят до появата на „календарни инструменти“ или техники с линия на времето. За сравнение в стандартизираните интервюта времевата последователност обикновено се ограничава до въпроси като „*Какво направи преди/ след ...?*“. Предимствата на календарните методи са свързани с това, че при тях събитийната последователност получава графичен израз и дизайнът на изследователската процедура се насочва към това да подпомага респондента да получи по-добър достъп до съдържанието на дълговременната памет. Това се случва посредством графично представена времева рамка, в която да се разположат аспекти и съдържания от опита/житейската история.

Характерна за календарните методи е **употребата на т.нар. „котви“ – знакови събития, които служат като опорни маркери във времето.** Спрямо тях се разполагат други събития или се търси информация за преживяванията на респондента. Като пример за това в областта на изследванията върху емигрантски общности може да послужи моментът на пристигане в приемащата държава – това събитие е възможно да се използва като начална точка на референтния период от време, който ще се изследва за поведения, нагласи, конструкции и пр. Една от причините учените да се насочват към този подход е, че **разполагането на събития от различни сфери на живота във времеви континуум позволява нещата да се разглеждат в контекст и прави по-ясни причинно-следствените връзки.** Също така, **визуализацията при календарните методи прави възможно както**

за респондентите, така и за интервюиращите, да правят връзки между траекториите на развитие в различните житейски области, което стимулира извличането на информация от паметта. Календарните методи се отличават и с опцията за прилагане на т.нар. „кръстосани“ проверки на данните, при които спомените се верифицират чрез котви и/или други паралелно или последователно протичащи събития.

По отношение на времевия диапазон е възможно да съществуват големи вариации – когато календарните методи се ползват в изследвания върху жизнения цикъл приложението им може да обхваща дълги времеви периоди, включително от годината на рождение на респондента до момента на интервюиране. В други случаи – например за медицински цели – може да се събира информация за динамика на заболяване в рамките на 24 часови епизоди. **Спектърът от житейски области, които са обект на проучване, също на практика е неограничен.** Тъй като обикновено целите на изследванията в социалните науки са комплексни, календарните методи в тези случаи изследват повече от една тематична област. Областите са представени чрез паралелни линии във времето, оформящи решетка, в която една от осите (обикновено хоризонталната) обозначава времето като дименсия, а върху другите осе се разполагат различни житейски сфери, в рамките на които индивидът има свои траектории на развитие (например „работа“, „местоживене“, „образование“, „здраве“). Често всяка от тях е разположена върху собствена ос. В допълнение, знакови за изследването събития, може да бъдат обозначени в календара, за да послужат като „котви“.

Привлекателността на календарните методи до голяма степен се дължи на тяхната **широка приложимост и възможност за адаптиране към различни аудитории и изследователски теми.** Например, с цел да направят календарните инструменти по-атрактивни и по-разбираеми за популации с ограничения в грамотността, някои изследователи използват икони, фигури или колажи от снимки.

ПРИЛОЖЕНИЕ НА КАЛЕНДАРНИТЕ МЕТОДИ В СОЦИАЛНИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ: ПРЕДИМСТВА И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

Важно е да се отбележи, че като цяло в календарните методи идеята за полуструктурирано интервю включва **далеч по-стандартизирано провеждане** в сравнение с т. нар. „биографични интервюта“ или „житейски наратив“. Причината е, че в този случай акцентът е върху стремеж към фактологична точност на данните и стимулиране на това житейските събития и траектории да се разглеждат като взаимосвързани, т.е. в хода на работа с календара респондентът да извлича определени причинно-следствени връзки, влияния, обяснения за нещата. Това прави календарните методи особено ценни в изследвания, целящи да проучат в дълбочина как индивидите правят значими житейски избори и приоритизират актуалните житейски цели.

При сравнение с традиционните методи за интервюиране (с предварително изготвен списък от въпроси) Балан (Balán, 1969)

очертава някои **основни предимства на календарните методи**, които се приемат за валидни и до днес:

- по-добрата **пълнота** в докладваните данни, тъй като за интервюиращият е възможно да идентифицира „празноти“ в подадената от респондента информация;
- **възможността неконсистентностите и противоречията в информацията да бъдат забелязани** от интервюиращия или респондента **своевременно и да се нанесат необходимите корекции**;
- **улесненото припомняне на отделни събития**, тъй като те се представят **като част от някаква последователност**;
- постигането на **по-точно датiranje** на припомняните събития, тъй като респондентът има възможност да прави връзки с други събития и с дати от различни области на живота си.

Анализите на предимствата на календарните методи се фокусират върху няколко основни групи аргументи, които сме обобщили в табличен вид:

ТАБЛИЦА 1. ПРЕДИМСТВА НА КАЛЕНДАРНИТЕ МЕТОДИ

TABLE 1. ADVANTAGES OF THE CALENDAR METHODS

Показател:	Предимства на календарните методи:	Източници:
Пълнота на данните	По-голямо количество на получените данни. По-изчерпателни данни.	Като цяло изглежда, че календарите водят до по-голям брой отчетени събития и епизоди, което обикновено се интерпретира като положителен ефект (вж. Engel, 2001). Проучванията, които оценяват ретроспективните данни от гледна точка на пълнота, отчитат предимно, че „ календарният метод се представя по-добре от традиционното интервю със списък от въпроси “ (Glasner, 2009: 340).
Валидност	Релевантни данни. По-точни данни.	Бели счита, че качеството на данните, получени чрез ретроспективно извличане на спомени, е сериозно компрометирано поради ограниченията в паметта на респондентите и вижда в календарните техники (и в частност в КИС) работеща алтернатива, която притежава потенциала да реши този въпрос (Belli, 2005). Проучванията относно валидността на данните, извлечени чрез календарни методи и други свидетелства/ретроспективни записи – епикризи, криминални досиета, публични статистики или с отговори в по-ранни етапи от изследването (при лонгитуден дизайн), показват, че „количеството грешки намалява и качеството на данните е по-добро“ (Glasner, 2009).

<p>Мотивация на респондентите</p>	<p>Декларирани позитивни преживявания и положителна обратна връзка от страна на респондентите. Изследователите наблюдават висока мотивация и ангажираност на участниците.</p>	<p>Има наблюдения, че респондентите са по-мотивирани и предпочитат календарните техники пред обикновените списъци с въпроси при провеждане на полу-структурирани интервюта (Freedman, 1988).</p> <p>Бели (Belli, 2001) също отбелязва различни аспекти в тази насока – като цяло обратната връзка от прилагането на календарни методи е предимно позитивна – участниците ги възприемат добре и работят с тях ангажирано. „<i>По-загрижени са за точността и често искат копия от визуалните материали</i>“ (Glasner, 2009: 345).</p> <p>Според интервюиращите календарните инструменти помагат на респондентите да разбират по-добре въпросите; има описани впечатления за повишен интерес и мотивация в участниците, забавление при попълване на календарите, за проявено повече разбиране и търпение при уточняване на детайли и данни, за по-голяма кооперативност. Интервюиращите също смятат, че календарите правят интервюто „по-приятно“ за респондентите (Freedman, 1988).</p>
<p>Широка приложимост</p>	<p>Приложимост към различни (включително считани за „чувствителни“) теми и групи от респонденти.</p>	<p>Изследователи свидетелстват, че календарите подпомагат дискутирането на „чувствителни теми“ с респондентите (Martyn, 2003).</p> <p>При изследване лице в лице върху случаи на домашно насилие над жени се установява, че при по-възрастни респонденти КИС осигурява достъп до събития за ранен етап от живота, докато в групата със стандартни списъци с въпроси се извличат спомени само от последните години (Belli, 2005).</p> <p>Наличието на визуални стимули позволява приложения при популации с „ограничения в грамотността“ – такива публикации цитира Гласнър в анализа си (вж. Glasner, 2009: 337)</p>

По отношение на приложението на календарните методи в социалните изследвания могат да се посочат примери в широка палитра от области и теми (за повече данни вж. Glasner, 2009) – в това число проучвания върху индивидуалната житейска история, епидемиологията на заболявания, изследвания в сферата на семейното планиране, здравно поведение, рисково сексуално поведение, домашно насилие, свидетелски показания в криминалистиката и др.

Извадките от изследвани лица също са много разнообразни. Изключително интересни са **приложенията на календарните инструменти в кроскултурна среда**. Оказва се, че календарите осигуряват добра възможност различията, обусловени от културите, да станат видими и измерими. Пример за това е изследването на Гласнър и екип (Glasner, 2012), в което прилагат КИС при сравнение между извадки от САЩ и Холандия. В две последователни изследвания те проучват различията както в характера, така и в броя житейски събития, описани като „повратни“ или „значими“ от участниците. Благодарение на избора на календарни методи, улавят разлики в броя и характера на събитията, които представителите на различни култури определят

като важни, но в добавка идентифицират и различия в дистрибуцията им. Според тях холандските участници имат тенденция да съобщават за сравнително повече събития през първите два месеца от годината, докато американските участници съобщават за далеч повече събития през ноември и декември.

В по-нова публикация от 2019 г. (вж. Ongena, 2019) за първи път се анализират подробно особеностите на работата с календарни методи по отношение на приложението им в различни култури, с акцент върху **спецификите в изследователските процедури**: „*КИС (Календар за История на Събития) се използват при изследване на здравето, стареенето и пенсионирането... Изследвания с КИС обикновено*

се провеждат в една държава и доколкото знаем само едно публикувано до сега изследване проучва приложимостта на КИС в множество страни и на множеството езици... В допълнение доколкото ни е известно, няма проучвания върху ефективно обучение за водене на интервю и администриране на КИС.“ (Ongena, 2019: 644).

Авторите поставят особен фокус върху **прецизността при обучението и мониторинга на интервюиращите** на базата на своя опит от провеждане на календарно интервю с големи извадки в 5 различни култури. Те правят проучване върху историята на тютюнопушене при индивиди, диагностицирани с рак на белите дробове и с други заболявания в пет различни държави. Описват процедурата по обучение на екипите си и системата за наблюдение и контрол над събирането и администрирането на данните. Ползват два **специфични за страните** елемента – езика и значими събития, които да служат като „котви“. Във всяка държава работи местен екип, който изготвя списък с такива събития (социални, политически и пр.), за които се предполага, че са запомнени и считани за значими от всички респонденти. Откриват интересни специфики,

обусловени от културите, като например: „традиционното семейство, базирано на брака и по-силно застъпено в Италия, отколкото в другите европейски държави, може да обясни защо в Италия децата, бракът, ражданията и смъртите са по-често използвани в кръстосани проверки, отколкото в други страни. При френските интервюта с КИС разводът (4%) е по-често използван, отколкото в Германия (1.6%), Гърция (0,6%) и Италия (0%). Тези данни кореспондират почти точно с честотата на разводи в съответните държави...“ (Ongena, 2019: 657). Авторите анализират качеството на данните, получени чрез този тип „сравнително сложно“ интервюиране, проведено на различни езици и в различни държави. Изследването е първо по рода си и поради факта, че работи с големи извадки и дава солидна база за установяване на добри практики при бъдещи приложения на календарни методи за научни цели.

На базата на опита на изследователите и данни от по-ранни публикации можем да направим обобщение на зоните, които представляват предизвикателство пред учените, прилагащи календарни методи. По-долу представяме анализ в табличен вид³ (вж. табл. 2).

ТАБЛИЦА 2. ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ИЗСЛЕДОВАТЕЛИТЕ, ПРИЛАГАЩИ КАЛЕНДАРНИ МЕТОДИ

TABLE 2. CHALLENGES IN FRONT OF THE RESEARCHERS, APPLYING CALENDAR METHODS

Време за провеждане	<p>В някои случаи календарните инструменти отнемат повече време при администриране от традиционните въпросници. Например Енгел и екип (Engel, 2001) съобщават, че при тях индивидуалните интервюта, при които са използвали календарен метод за събиране на данни, са отнемали приблизително двойно повече време, в сравнение с традиционното интервюиране със списък от въпроси. В други проучвания увеличената продължителност се потвърждава, но в по-малко съотношение.</p> <p>Все пак трябва да отбележим, че този аспект е силно зависим от спецификата на конкретната изследователска процедура, а също и факта, че в определени рамки по-голямата инвестиция на време е напълно оправдана, стига да води до по-високо качество на получените изследователски данни и – съответно – на цялостната научна разработка.</p>
----------------------------	--

³ Важно е да се подчертае, че посочените области посочват единствено потенциални рискове, които биха се проявили в определени обстоятелства – при недобра процедура, некачествено провеждане на изследвания и пр. Това не са ad hoc характеристики на календарните методи.

Време за обработка на данни	<p>Има случаи, при които общото време за интервюиране не се удължава от календара, но въвеждането на данните за последваща обработка отнема повече време (вж. Belli, 2001). Според Фрийдман (Freedman, 1988) данните от календарни инструменти са по-трудни и скъпи за кодиране в сравнение с конвенционалните въпросници.</p> <p>Сериозно значение има доколко сложно е кодирането (ако има такова) на качествените данни и какъв обем от параметри се проследяват. Важен е и въпросът дали изследването е с експлораторен или с конфирматорен характер. При вторият вариант се предполага, че параметрите ще бъдат предварително дефинирани, както и механизъмът за тяхното проследяване, от което следва и очакване за по-експедитивна обработка, в сравнение с проучвания в неизследвани до момента области. Прилагането на адекватни технологични решения и специализиран софтуер е добър вариант за компенсиране на този потенциален риск при календарните методи.</p>
Необходимост от прецизно обучение на интервюиращите и адаптация на инструментите	<p>В това отношение нещата напомнят другите видове процедури за набиране на данни в индивидуален разговор. Времето за обучение на екипа от изследователи в администриране на календарите варира значително според различните изследователски процедури и броя на интервюиращите екипи (Glasner, 2009: 343). Бели описва време-емка процедура с време за обучение на интервюиращите 15 часа (три дни по 5 часа) за работа с КИС при телефонно интервю (Belli, 2005: 6).</p> <p>Този аспект от работата с календарни методи не бива да се подценява. Всъщност ключова роля за това да бъдат реализирани предимствата на календарите в едно изследване има на първо място способността на онези, които са на терен, да работят с метода. Интервюиращите трябва да са наясно с когнитивните и емоционални механизми, съпътстващи процеса, за да могат да адаптират гъвкаво и адекватно поведението си към респондентите. В случаите, когато се очаква респондентът сам да попълва данните си, инструкциите и формата за попълване ще се окажат от огромно значение.</p>
Риск от откази	<p>Според някои автори изпращането на календара към респондентите предварително вероятно увеличава риска от откази. (Glasner, 2009: 343). В изследвания с предварително изпращане на календарна визуализация до респондентите по имейл е отчетен висок процент откази от участие. Пример е проучване (van der Vaart, 2005), при което календарите, предназначени да подпомагат припомнянето по време на разговора с респондентите, са били изпратени преди провеждането на телефонно интервю. При тази процедура процентът на отговори бил значимо по-нисък в групата с календарна променлива (39%) в сравнение с контролната извадка (67%). Авторите смятат, че най-вероятно респондентите са били уплашени от допълнителната работа, която се очаква да извършват с календарния инструмент.</p> <p>Този риск е налице само ако календарът е сложен и/или непридружен от необходимите инструкции за попълване. Във всички останали случаи свидетелствата са по-скоро за обратния ефект.</p>
Риск от грешки	<p>Употребата на календарни методи не е еднозначна в това отношение и е полезно да бъдат отчетени потенциалните рискове. Например, тъй като календарите правят по-видими пропуските във времето, може респондентът в своя стремеж да направи информацията консистентна, да изкриви разказа за периоди от живота, за които няма точни спомени или да удължи границите на предходен или следващ етап/период (вж. Glasner, 2009). Не винаги „запълването на празноти“ води до по-добра точност. В този смисъл работата с календара следва да допуска известен толеранс към липсата на точни спомени, например.</p>
Невербалната комуникация остава невидима	<p>Към списъка с предизвикателства могат да се добавят и наблюдения на Барбеиро (Barbeiro, 2017: 103) върху начина на работа на изследваните лица с КИС: „<i>Едно от ограниченията при анализа на интеракции между двама души и визуални артефакти чрез изслушване на аудиозапис и четене на записки е, че невербалната комуникация е трудна за оценяване. Следователно, видеозаписи на взаимодействията при календарно интервюиране могат да осигурят повече данни за анализ на интеракциите</i>“.</p>

Ограничен брой изследвани лица	<p>Други потенциални предизвикателства са свързани с това, че често при употребата на календари процедурата отнема значително време, което налага работа с малки извадки. Това от своя страна лимитира изследователите – „<i>малките извадки ограничават значително статистическите подходи към обработване на данните</i>“ (Barbeiro, 2017: 103). В същото време Онгена и сътрудници (Ongena, 2019) демонстрират, че това предизвикателство е преодолимо.</p> <p>С цел да се постигнат по-обемни извадки авторите препоръчват институционално набиране на изследвани лица и опростени наръчници за провеждане на интервю – с ясни инструкции, обучаване на повече от един интервюиращ за провеждане на интервюта по стандартизиран способ. Ключова роля в решението на проблема могат да имат отново и подходящи технологични решения.</p>
---	---

Въпреки растящия интерес към календарните методи, според някои автори тяхното прилагане често се случва без необходимата теоретична обосновка. Например Гласнър и Ван дер Ваарт (Glasner, 2009) считат, че се обръща малко внимание на ефективността. Няколко изследвания показват, че в сравнение с традиционните методи за анкетиране и интервюиране, календарните техники могат да доведат до подобряване на прецизността на данните в редица аспекти. В същото време, въпреки че имат добри показатели по отношение на качество на данните, **за тези методи е характерно също и че имат особености, свързани с оперативните разходи, времето за интервюиране, въвеждане и обработка на получената информация, обучението на интервюиращите, както и с ефекти върху извадката.**

● **Препоръки към изследователските процедури – опитът на Онгена и сътрудници**

На база на всички изброени предизвикателства могат да се обособят **препоръки към изследователите, ползващи календарни методи** (вж. повече в Ongena, 2019: 659–662). На първо място е необходимо прилагането на **стандартизиран подход** при провеждането на самото изследване. Също така авторите поставят акцент върху важността на наличието на аудиозапис (според тях процентът записани интервюта корелира положително с уменията и качеството на работа на интервюиращия) и върху **администрирането на данните от страна на интервюиращия като ключов**

елемент. Мониторингът на интервюиращите, с цел да се верифицира стандартизираното провеждане и **регулярното подаване на обратна връзка** към тях във възможно най-кратки срокове безспорно са добри практики, които би следвало да се приложат при възможност в адаптиран към дизайна на конкретното изследване вид.

Онгена и сътрудници (Ongena, 2019: 647) подчертават едновременно **важността на обучението на интервюиращите и значението на технологиите**, като се позовават на опита си при ползване на подизпълнители (социологически агенции) след едnodневни тренинги. Авторите съобщават за формално спазване на процедурите, но след прослушване на записи установяват, че качеството на интервютата е разочаровашо. За да подобрят резултатите, те създават наръчник за интервюиране с насоки и основни теми и провеждат присъствено обучение в шест полудневни модула, включващи упражнения за работа с електронна версия на инструмента. В допълнение към това включват **иновативен механизъм за контрол над качеството**, като записват разговорите с респонденти чрез лаптопите на интервюиращите, а в част от случаите се извършва кодиране на представянето на интервюиращия. За целта използват **параданни за поведения** – това са данни за процеса, генерирани от компютърна система чрез log file, който записва кликанията на мишката и ударите върху клавиатурата, като по този начин набавя допълнителна информация за потенциални пропуски в процеса. Така ръководителите на изследването засичат на-

пример дали всички въпроси са изчетени. Контролът има алгоритъм за постигане на по-добро качество на изследването: всяко първо, второ, пето, десето и след това 10% случайна извадка от интервютата се кодира поведенчески. Това става без да се слуша цялото интервю – селектират се части от интервюта на базата на параданните. В резултат на всичко **се провеждат съевременно интервенции под формата на обратна връзка към интервюиращите с препоръки как да подобрят представянето си**. Според Онгена и сътрудници изследванията показват, че **като цяло представянето на интервюиращите влошава качеството си с времето, но се подобрява отново след като интервюиращите получат обратна връзка**. Данните в публикацията сочат, че обратната връзка наистина води до по-качествено представяне, като обаче има значение скоростта, с която тя е получена (ако е скоро след интервюто, е по-ефективна).

Използването на параданни при кодирането на поведението е иновативна и ценна препоръка, като се има предвид съвременната инвазия на технологии в научните изследвания. Конкретно в цитираното проучване, употребата на параданни е спомогнала едновременно за подобряване на качеството и за редукция на вложените ресурси от усилия и време. Вместо да слушат целите интервюта, кодиращите са работили само с отрязъци от записите, за които във файловете има индикация за потенциален проблем (напр. дълго време за отговор или подозрителни модели на придвижване на мишката). Чрез използване на софтуер, който синхронизира аудиозаписа и активността по клавишите, поведенческото кодиране е проведено по много по-ефективен от стандартния начин.

Друга значима препоръка е свързана с **адаптиране на реда на жизнените сфери в календара/интервюто спрямо културните особености**. Тук авторите се базират на по-ранни наблюдения на Паскал и Мак-Гий (Pascale, 2008) и посочват, че редът, в който се извлича информация за жизнените сфери, влияе върху типа жизнени съби-

тия, използвани при кръстосани проверки. В същото време събитията, които са най-отличителни за респондентите, се помнят най-добре. А кои събития са отличителни за даден респондент може да е въпрос на културна детерминация. Подобно на Гласнър, те откриват съществени различия в типовете кръстосани проверки между различните държави. Освен това Онгена и сътрудници съветват **да се използват допълнителни устройства за онагледяване на времевата дименсия** – в техния случай това е лаптоп или таблет, за да може респондентът да вижда календара. Авторите считат, че това е полезно за участниците, тъй като ползването на един екран изисква събеседниците да застанат един до друг, което „не създава най-добрите условия за разговор“.

Важен извод от тяхната работа е също, че **уменията за водене на стандартизирано интервю и тези за работа с КИС са различни и се влияят от културата**. Следователно при обучението на интервюиращите се налага да бъдат отчетени съответните особености. Според авторите в Германия и Франция интервюиращите са били добри в стандартизирането, докато в Гърция и Италия – в работата с конкретни техники на разговор, подобряващи качеството на работа с КИС: „*В страни като Италия и Гърция, трябва да се обърне повече внимание на стандартизацията на интервютата, докато в държави като Германия и Франция, тренингът трябва да се фокусира повече върху кръстосаните проверки*“ (Ongena, 2019: 661).

• Препоръки към интервюиращите – опитът на Бели и скипа му

По отношение на **поведението на интервюиращите и ефектите на различните типове интеракции върху данните** анализ прави Бели (Belli, 2013: 194), на базата на изследване (Panel Study of Income Dynamics / PSID), при което е приложена кодираща схема за вербални поведения към 165 календарни интервюта, в които от участниците е събирана информация за житейски области като местоживее, брак, мес-

торабота и безработица. Конфирматорен факторен анализ разкрива **три латентни фактора при интервюиращите (проби за извличане на информация; поведения за изграждане на рапорт; демонстриране на комуникативни умения, свързани с удовлетворяване на целите, заложили във въпросника) и три латентни фактора при респондентите (стратегии за припомняне; рапорт и демонстриране на поведения в комуникацията, чрез които се индикрират затруднения по време на интервюто)**. Резултатите са нееднозначни и изненадващи. Например, оказва се, че **припомнянето на едно събитие може да улесни спомена за друго, но има случаи, в които ще доведе до затруднения в припомнянето**. Това наблюдение, макар на пръв поглед да е контраинтуитивно, може да се съотнесе пряко с някои известни в психологията когнитивни ефекти, атрибутивни грешки и его-защитни механизми.

Втората линия на нееднозначност, очертана от Бели, е свързана с отношенията между интервюиращ и интервюиран. Изграждането на рапорт обикновено се счита за силно желателна практика в отношения, които изискват доверие и откритост. Бели обаче отбелязва, че при провеждането на календарно интервю **рапортът може да действа мотивиращо на участниците, но може да доведе и до изкривяване на съобщаваната информация по различни начини поради повишената социална желателност**. Резултатите подсказват, че има области, в които рапортът е желателен за целите на извличане на данни и такива, в които той по-скоро води до филтриране на информацията (например при теми като интимни отношения, безработица и пр.). Тази особеност следва да се отчита при съставянето на дизайн на изследване и в провеждането на изследователските процедури.

Интересен принос на Бели е наблюдението, че **стратегии, насочени към припомняне, работят по посока на прецизиране на данните предимно, когато се касае за комплексни и по-трудни за припомняне събития**. Изследвани са после-

дователности от поведенчески интеракции между интервюиращ и респондент, които са най-предиктивни за това респондентът (при генериране на отговор) спонтанно да използва паралелно припомняне, датиране, посочване на период на продължителност или стратегии за припомняне, базирани на последователности. Оказва се, че опитите на интервюиращите за паралелно припомняне се свързват с по-лошо качество на данните, докато опитите, насочени към датиране и посочване на продължителност, особено в комбинация, са свързани по-добро качество на данните. Самият автор коментира (Belli, 2016: 18-19): *„Голямата изненада в нашите резултати е липсата на солидни доказателства, че поведения, свързани с правене на паралели от страна на интервюиращ или респондент, водят до подобряване на качеството на ретроспективните доклади. Голяма част от теоретичната обосновка на календарните интервюта бе изградена върху идеята, че тяхното въвеждане стимулира проявите на ефективни механизми за припомняне на последователности, особено правене на паралели. Откритието, че опитите на интервюираща да прави паралели водят до влошаване на ретроспективните данни, е в противоречие с теоретичните очаквания. Придобиването на по-добро разбиране за ролята на паралелните асоциации в човешката автобиографична памет може да помогне за определянето на това как асоциациите въздействат върху точността“*. Бели отбелязва, че психолозите, които работят с теории за структурата на автобиографичното познание, се различават в мненията си до каква степен съществуват паралелни асоциации между едновременно протичащи събития, които се отнасят към различни автобиографични сфери или теми. Според него резултатите, до които достига екипът му, *„...изглежда правят компромис между двете гледни точки. Може би директните паралелни асоциации са по някакъв начин нетипични и поради това, има полза от припомняне на паралелни спомени при респондента, но само когато тези директни паралелни*

асоциации вече съществуват“. Независимо от това, оказва се, че насочването на респондента да търси спомени за паралелни протичания на събития, може да го отклони от по-полезни асоциации с неща от същата житейска област и да повиши трудността на задачата, като доведе до по-лошо припомняне на автобиографичните данни. **В обобщение, при приложението на календарни методи паралелните проверки трябва да бъдат използвани умерено като стимулиращи паметта интервенции от страна на интервюиращия и по възможност да се разчита на тяхното спонтанно проявяване при работа на респондента с календара.**

Наблюденията на Бели и екипа му безспорно касаят „фини настройки“ в прилагането на календарните методи. Но този тип прецизиране на познанието за ефектите, които календарното интервю потенциално може да окаже върху данните, са точно бъдещата посока, която може да отведе социалните науки до точката на оптимален баланс между изследователски инвестиции и постигнато качество на данните.

Приложимост на календарните методи към изследвания в областта на миграцията и жизненото планиране

Календарните методи са особено подходящи за прилагане към тематика, свързана с миграционни нагласи и поведение. Причината е, че тази сфера предполага изследване на конкретни събития (или планове за такива), които са с висока субективна значимост и са свързани с промени в развитийните траектории при много и различни житейски области от личната история. **По-доброто разбиране на мотивацията и механизмите на миграцията изисква нейното планиране и осъществяване да се изследва не изолирано, а в контекст, като се вземат предвид едновременно индивидуалните особености и спецификите на ситуацията.** В този смисъл календарните методи са подход, който позволява тематиката да бъде проучена в

дълбочина, без обаче при това да се пропуска въздействието и значението на „голямата картина“.

• Ефекти на работата с календари върху респондента при изследване на миграционен опит

Пример за такъв тип приложение е работата на Алеандрия и колеги (Aleandria, 2015), които описват наблюденията си върху автобиографичното писане и неговото въздействие върху идентичността на имигранти в Италия. Повечето участници са със страни на произход от Източна Европа, Южна Америка, Африка и Китай. Много голям дял от от участниците (90%) са посочили, че стимулите от бланките, посветени на детство и юношество, са провокирали спомени и позитивни емоции. В контраст – бланката, посветена на настоящето, предизвиква болезнени емоции и страдание, тъй като се свързва с преживяването на имиграция. Според авторите пресъздаването на автобиографична информация в писмена форма е полезно за развитието на идентичността и осмислянето на личния опит: *„Времето за писане... е бавно време, време подходящо за рефлексия, за спомени, за избор и внимателна селекция на най-значимите епизоди и събития от собствения живот, т.е. на онези, за които е най-подходящо да бъдат описани. Това време позволява по-лесно да осъзнаем нещата на мета-когнитивно ниво, да мислим върху силните страни и слабостите си, което води до по-добри нива на осъзнатост. По-добрата осъзнатост подобрява способността да правим избори и – следователно – способността да се самонасочваме, особено когато сме изправени пред пазар на труда, който непрестанно се развива...“* (Aleandria, 2015: 1193).

Авторите считат, че автобиографичното писане подпомага зрелите индивиди да обобщят най-значимите моменти от живота си, да открият невидими преди това взаимосвързки, които могат да послужат като база за конструирането на нови смисли и значения на собствените житейски преживявания. Ето защо то за-

действия операции от когнитивен характер, които са свързани в дълбочина със смисъла и взаимовръзките между понятия и схеми, активират различни емоции.

Публикацията е интересна от гледна точка на използвания подход и наблюденията върху ефектите му. От научна гледна точка редица аспекти търпят прецизиране, но са ценни изводите, свързани с начина, по който автобиографичното писане (като подвид на календарните методи) въздейства на субективно ниво. Авторите съобщават за много висока удовлетвореност сред участниците. Характерно за социалните конструкционисти – те подчертават ефектите на въздействие върху смисъла и значението, което субектът приписва на събитията в резултат на процеса на конструиране на цялостен разказ за себе си и за ролята, която имигрирането в нова държава оказва върху всички сфери от живота му. Анализът се фокусира върху това **как методът предизвиква промяна в респондента и насочва към интересен аспект, който следва да се има предвид при прилагането на календарни инструменти, в това число и на календарно интервюиране.**

- **Стратегии на респондентите при работа с календари при изследване на миграционен опит**

В още по-подробен и прецизен вид описват приложението на календарен метод в изследване в областта на миграциите Барбейро и Спини (Barbeiro, 2017). Те представят оригинален смесен метод, включващ попълване на житейски календари и разкази на житейски истории при изследване на миграцията. Наричат го Способ за календарно интервюиране (СКИ) /Calendar Interviewing Device (CID). Публикацията им представя анализ на 12 интервюта с португалски имигранти в Швейцария, като изследват предимно техните преживявания в институционален контекст и житейските им траектории на развитие във връзка с емиграцията. Авторите поставят фокус върху характеристиките на този конкретен изследователски способ, неговата гъвкавост, позволяваща адаптиране

към особеностите на различните участници, стратегиите, които те са използвали за припомняне на събития и позиционирането им във времето, и богатството от данни, получени със СКИ: *„Особено ни вълнуваха преживяванията с институции, свързани с настаняването и интеграцията на имигрантите, като например трудови институции, общежития, швейцарската администрация, училищата, здравните служби, социалните осигуровки. В този проект си поставихме за цел да анализираме репрезентациите на мигрантите за „справедливост“ и „несправедливост“, както и стратегиите за идентифициране, използвани от мигрантите, когато взаимодействат с институции чрез артикулиране както на стандартизирани, така и на идиосинкратични данни. Стандартизираните данни включват реконструкция на житейските траектории и тяхното сравняване; идиосинкратичните предполагат да получим достъп до лични преживявания и смисли/значения на интервюираните.“* (Barbeiro, 2017: 86). По този начин изследването работи паралелно с два типа данни – вербален дълбинен материал за лични житейски разкази и стандартизирани данни от социално-демографския въпросник и календара. Интересно е, че и двата типа данни могат да бъдат анализирани отделно с качественни или количествени подходи, с които си служат социалните науки. Също, според авторите, и двата набора от данни могат да подобрят своята точност и дълбочина, когато са извлечени чрез календарно интервю.

Биографични интервюта са използвани за проучвания на житейските истории, за да бъдат извлечени ретроспективни разкази за собствения Аз и социалния свят. Житейски календари са използвани за изследване на жизнения цикъл с цел събиране на стандартизирани данни в различни области от живота на индивидите. Барбейро и Спини се позовават на Валк (Valk, 2011), като посочват, че миграцията е свързана с генерална трансформация, включваща промени

в различните траектории на житейския цикъл, като например линиите на развитието на семейство, работа, здраве и местоживеене. Този преход започва с (планирането и) акта на миграция, но разпростира последиците си дълго време след това. Разбирането на тези аспекти на миграцията предполага изследване на различни измерения и адресиране на обективни и субективни характеристики (както ги виждат мигрантите) на жизнения цикъл чрез различни качествени и количествени методологични подходи. С това авторите аргументират избора си да комбинират житейски разкази и календарни методи в биографичния подход към изследване миграцията, което според тях *„би придвижило напред проучванията в тази област“*.

По същество представеният способ е сбор от три инструмента: житейски календар, въпросник и ръководство за интервю с цел проучване на житейски истории. Във финален вид СКИ съдържа житейски календар за събиране на данни за индивидуални истории и личностни траектории на развитие, с помощта на интервюта с отворени въпроси, наръчник за интервю, социодемографски въпросник и бланка за представяне с обща информация за проекта.

След апробиране на различни варианти авторите достигат до заключението, че за проучване на миграционен опит е най-подходящ календар, в който линията на времето е хоризонтална и е представена в два реда. Първият ред представя годините хронологично след раждането, а вторият – с възрастта на респондента. Третият ред засяга житейските събития. Следващите осем реда адресират различни траектории, свързани с институции: училище, работа, имиграция и разрешителни, социални осигуровки, местоживеене, семеен живот и миграция, обучение на децата в Швейцария (в първа и последна колона от реда се вписват темите на траекторията за удобство). Другите осем реда са оставени

празни, за да бъдат запълнени с други траектории и институции, споменати от респондентите, като например полиция, съдилища, болнични власти. Този дизайн цели да стимулира различни стратегии за локализация на спомени за житейски събития във времето и пространството (Barbeiro, 2017: 94). Според авторите **способът работи по посока прецизност на данните, тъй като участници, които не могат да се ориентират в годината на настъпване на събитието, засичат чрез възрастта си или ползват други значими събития като маркери. Процесът е подпомаган от интервюиращият чрез въпроси. Т.е. календарната решетка работи като инструмент за „засичане“ и по този начин спомага да подреждането на нещата във времевата последователност.**

Барбейро и Спини подчертават, че комбинацията от методи при тях е продиктувана от прагматичния изследователски подход в социалните и психологични науки. Позовавайки се на други автори⁴, те възприемат перспективата, че **специфичните обекти на изследване и изследователски въпроси изискват специфични методи или комбинации от методи за събиране и анализ на данни.** Триангулацията на методи, корс-валидирането на данните и взаимното им допълване са трите основни методологични предимства при смесването на методи, а интегрирането на различни изследователски подходи позволява оформянето на по-коherentна и богата картина за съответната изследователска област.

СКИ комбинира попълване на решетката (от интервюиращия или от респондента – в зависимост от готовността на участника) с аудиозапис на разговора. В някои случаи записите са по 4 часа и изследването се случва в рамките на две срещи. Транскирибираният материал (24 часа запис) се подлага на тематичен анализ чрез специализиран софтуер. **Самата изследователска процедура също е съобразена с тематиката и целите**

⁴ Цитират Bergman 2008; Tashakkori & Teddlie 1998; Kelle 2006.

на изследването, като избраната последователност предполага **постепенно изграждане на доверие между събеседниците и навлизане в дълбочина на преживяванията, свързани с миграцията**. В началото интервюто започва с изчитане на писмото, представящо изследването, а следващата стъпка е попълване на социо-демографския въпросник. След тези конкретна и фактологична част се преминава към представяне и попълване на първите редове от календара. Едва тогава интервюто влиза в динамично редуване на житейски разкази за отделните области и вписване в календара на сведения и преживявания от индивидуалния опит на респондента.

Авторите очертават **две линии на динамика при работа със СКИ**:

1. Компонента, свързана с разказа на личната история, в който изследователят заема недирективен, центриран върху личността подход (Rogers, 2007).
2. Динамична линия, свързана с вписването на житейските събития в календара, спонтанно или в отговор на въпроси, като след нанасяне на записките обикновено има уточняващи въпроси, свързани с емоциите и личностния смисъл на събитието.

Структурата на процеса следва тези две динамични линии и се стреми да редуцира потенциалните пречки пред тях. Например авторите посочват, че е важно още в началото да се вижда диктофона, заедно с бланките за попълване – черни и цветни моливи и гума/коректор, линия. Социо-демографските данни се попълват заедно с интервюиращия. Следват няколко отворени въпроса с цел „разчупване на леда“. След това се представя календарът и първата работа е да се съгласува последователността в годините с възрастта на респондента. Следваща стъпка е нанасяне на някои ключови житейски събития – дати на миграция, брак, раждане на деца. Респондентите са поканени да добавят други ключови събития от живота си. Изследването на житейските траектории започва с

разказ за детство и училище. След това се развива интервю, в което се редуват разкази с попълване на календара. **Цялата процедура на интервюиране е изградена така, че да позволи постепенно придобиване на известна „автономност“ при респондентите, които демонстрират потенциал и желание за това**.

Барбейро и Спини очертават три варианта на работа със способа:

1. респондентът се доверява за попълването изцяло на изследователя;
2. респондентът е проактивен и адаптира разказа си оптимално спрямо целите на интервюто;
3. респондентът има свой скрипт за работа със способа, като изгражда наратива си почти независимо от календара.

Авторите намират частично обяснение на различията във фактори като образованието и професията на участниците. Първият стил според тях се наблюдава при по-ниско образование, по-нискоквалифицирани работници. Вторият от своя страна е характерен за хора с висше образование. При собствения скрипт според авторите тези фактори не влияят, по-скоро изглежда тези участници целят да отправят някакво послание чрез историята си. Обикновено това е част от процеса на конструиране на значения и смисли, и намира израз през желанието да се внуши някаква поука от историята – лична или политическа (разбрано в широк смисъл). **Интересно би било доколко аналогични стратегии биха могли да бъдат наблюдавани и в други изследвания, свързани с миграционни намерения и опит, и дали обясненията в различен контекст ще останат същите**.

Изводи: Изследователски перспективи и възможности

Въпреки актуалността на темата, прегледът на литературата показва, че **жизненото планиране е област, която все още не е достатъчно проучена** (вж. Nurmi, 1991).

Изследвани са само отделни връзки с различни демографски фактори и личностни конструкти. В частност миграционните избори и поведения като част от жизненото планиране се разглеждат като **комплексен процес с отделни фази** (вж. „модел на Рубикон“ по Kleu, 2011), но разгледаните от нас примери показват, че авторите се фокусират предимно върху конкретен отрязък от времевата дименсия – минало, бъдеще, настояще (вж. Cuzzocrea & Mandich, 2016; Findlay et al., 2017; Kleu, 2011). Задълбочените проучвания по темата са малко и по-скоро **липсват опити за обхващане на цялостната житейска перспектива** на индивида.

В България календарното интервюиране все още няма популярност. Доколкото ни е известно напълно липсват публикации върху прилагането му в областта на жизненото планиране. Първото подобно изследване е в рамките на проект „Психологични детерминанти на нагласите към емиграция и жизненото планиране при младите хора, в контекста на демографските предизвикателства в България“ на ИИНЧ-БАН и е фокусирано върху конкретна възрастова група (18–35 г.). В дизайна на проучването са обвързани аспектите на жизненото планиране с нагласите към миграционно поведение. По-конкретно с помощта на смесен дизайн, включващ прилагането на календарни методи, то

цели да анализира влиянието на психологичните детерминанти (ценности, оптимизъм и склонност към поемане на риск) върху нагласите към емиграция и жизненото планиране при младите хора в България. В посочения по-долу изследователски модел, са отразени графично компонентите и взаимовръзките между тях:

В този случай календарните интервюта се използват като основен източник на данни за експлораторната фаза на проекта, въз основа на която да се изградят в детайли хипотези, инструменти и типологии, които на следващ етап от изследването ще бъдат проверени чрез количествени подходи за набиране и обработка на данни. В този смисъл проектът е комплексен и интересен по своя характер. Публикуването на резултати обаче тепърва предстои. Опитът от него вероятно ще даде тласък на приложението на календари за целите на социалните проучвания в България.

В същото време в по-общ план тенденциите в развитието на календарните методи са обещаващи, тъй като **в последните години приложението им в социалните изследвания отбелязва растеж**, особено в проучвания с големи извадки и в лонгитюдни изследвания (по Glasner, 2009; Glasner, 2012). Погледите са отправени към областта на когнитивните науки и сродните им полета (Tourangeau, 2000) с надеждата, че могат да бъдат използвани в бъдеще

Фигура 4. Изследователски модел „Взаимовръзка между психологични детерминанти, нагласи към емиграция и жизнено планиране при младите хора в България“

FIGURE 4. RESEARCH MODEL “RELATIONSHIP BETWEEN PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS, ATTITUDES TO EMIGRATION AND LIFE PLANNING AMONG YOUNG PEOPLE IN BULGARIA“

за формулиране на теоретична рамка за обяснение на грешките, възникващи при припомняне, и за още по-прецизно приложение на календарните методи в социалните и обществени науки. **Присъствието на графично представяне на дименсията „време“ дава възможност да се изследва протичането на продължителни процеси, а изследователските процедури целят осигуряване на по-добър достъп до съдържанието на дълговременната памет.** Това прави календарните методи удобно решение за изследване на комплексни компоненти от жизненото планиране.

Интересна ниша се очертава по отношение на тематиката – по причини, свързани най-вече с историческото възникване на календарните методи, в изследванията преобладават медицински и социологически теми. **Специален фокус върху психологични детерминанти липсва, което отваря предизвикателно поле за изследователи от тази област.**

Допълнително преимуществата, свързани с **пълнотата и качеството** (вж. Balán, 1969; Engel, 2001; Glasner, 2009; Belli, 2005) на получените данни, правят работата с календари атрактивна за проучвания върху комплексни житейски събития и процеси, които протичат през различни фази и етапи, избори, мотивирани от множество аргументи на различни нива или повлияни от наслагване на разнообразен житейски опит. В този смисъл, календарните методи предоставят уникален инструмент за проучвания в областта на жизненото планиране. Те имат потенциал да осигурят **прецизна база за проследяване на всички етапи от Модела на Рубикон за взимане на решения и да пресъздат пълна и сравнително точна картина дори на сложни преживявания, каквито са мигрирането и установяването в ново населено място или друга държава.**

Допълнително предимство е по-високата мотивация и ангажираност на респондентите (вж. Glasner, 2009; Freedman, 1988; Martyn, 2003), както и **възможността да се открият типични за културите специфики** (Glasner, 2012; Ongena, 2019).

Най-разпространеният дизайн на календари – под формата на решетка с графично представена времева дименсия и различни житейски сфери на развитие – дава възможност в детайл да се възстанови не само опитът на индивидуално ниво, но и **събитията в живота на индивида да се разглеждат в техните последователности, да бъдат направени по-видими причинно-следствените връзки между личните цели, стратегии и постигнати резултати.** Особено ценна за областта на жизненото планиране е възможността чрез характерните „котви“, „кръстосани проверки“ и „търсене на последователности“ (вж. Belli, 2005; Ongena, 2019) да се проследи **взаимното влияние на събитията в различните житейски траектории** на развитие. Освен това, респондентът може да **конструира обяснения за своята ситуация и поведение.**

Календарните методи дават възможност да се **отграничи ясно кое в миналия опит и настоящето е резултат от планирани действия и кои събития възникват стихийно**, под натиска ситуацията или други фактори. Нещо повече – календарите задават рамка, в която може да се проследи как внезапно възникващи събития (включително кризисни събития от различен характер) въздейства върху личните планове и траектории на развитие.

На по-дълбоко ниво, **динамиката в преживяванията и ценностните приоритети на индивида, която съпътства всички важни житейски избори** и в частност – решението за миграция – се нуждае от изследователски подход, който позволява **комбинирането на количествени и качествени методи както при събирането на данни, така и при тяхната обработка.** Календарните методи са инструмент, който позволява успешно прилагане на такъв тип смесени подходи (вж. Barbeiro, 2017). Нещо повече, прецизното посторяване на изследователската процедура (Ongena, 2019; Belli, 2013) и подреждането на житейските сфери в календара в подходяща последователност (Pascale, 2008) стимулират респондента да **активира паметови връзки и да реконструира с по-добра точност своя**

минал опит, но също и насърчават систематичното осмисляне на отделните фази на планиране, споделяне на личностно значими преживявания и смисли, генериране на обяснения за събитията от житейската история.

Като водещо предизвикателство при приложението на календарните методи в областта на жизнетото планиране и миграциите може да се очертае **онази част от времевата ос, която е свързана с бъдещето.** Жизненото планиране и миграционните нагласи са ориентирани по правило към бъдещата перспектива. В същото време – както се вижда от представения обзор – календарните методи до момента се прилагат предимно при работа с ретроспективни данни. Остава открит възможността бъдещи изследвания да комбинират възможностите на календарите с потребностите на тематиката.

Другото основно предизвикателство е свързано с **разработване на иновативни технологични решения,** които – както вече показва изследвателската практика могат много успешно да бъдат внедрени в календарните изследвания и да повишат тяхното качество по разнообразни начини. Такива са например идеите използване на параданни (Ongena, 2019), за компютърни приложения, които да напасват процедурата към потребностите и възможностите на различни групи (профили) от респонденти, които са изведени на база на по-ранни отговори (вж. Hoogendoorn, 2004). Тепърва предстои и разработване на **компютърни версии на календари, при които респондентът изцяло сам попълва данните си** (Glasner 2009).

БЛАГОДАРНОСТИ

Настоящата научна студия е подготвена по Проект № КП-06-Н35/4 „Психологични детерминанти на нагласите към емиграция и жизненото планиране при младите хора, в контекста на демографските предизвикателства в България“, Финансиран по „Конкурс за финансиране на фундаментални научни изследвания – 2019 г.“ на Фонд „Научни изследвания“, МОН.

Приноси

- Темата за жизненото планиране до момента не е била предмет на цялостен и детайлен анализ в българската научна литература. Анализът ѝ в българска научна публикация е полезен за изследователи от областта на психологията и свързани специалности;
- До момента липсват данни за приложение на календарни методи в български изследвания. Тяхното представяне в настоящата разработка е с висока приложна стойност, очертава нови изследователски области и възможности за отлично структуриран и същевременно дълбинен анализ;
- Идеята за проучване на миграцията като елемент от жизненото планиране с помощта на календарните методи е иновативна за социалнопсихологичното изследователско поле и дава възможности за проучвания в различни насоки.

CONTRIBUTIONS

- The topic of life planning has not been a subject of a holistic and detailed analysis in the Bulgarian scientific literature yet. Its analysis in a Bulgarian scientific publication is useful for researchers from the field of psychology and related fields;
- For the time being there is no data on the application of calendar methods in Bulgarian studies. Their presentation in this study has a high applied value, outlines new research areas and possibilities for excellently structured and in depth analysis;
- The idea of a study on migration as a life planning element by means of calendar methods is innovative for the sociopsychological research field and offers research opportunities in different directions.

ЛИТЕРАТУРА

1. Политики за българите в чужбина, 2020, съст. и научна редакция, проф. А. Христова, Издателство на БАН „Проф. М. Дринов“, 322 с.
2. Крумов, К., Ларсен, К., Омундсен, Р., Ван дер Веер, К., Иванова, Д., Христова, П. &

- Иванова, С.** (2010). Миграционното поведение: мотивационен аспект. Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, Философски факултет, Книга „Психология“, том 100, стр. 5-48. ISSN: 0204-9945.
3. **Aleandria, G. & Checchib, A.** (2015). Educational value of autobiographical writings for self-identity development and orienteering, 2015, *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 174, 1189-1201.
 4. **Azizli, N., Atkinson, B. E., Baughman, H. M. & Giammarco, E. A.** (2015). Relationships between general self-efficacy, planning for the future, and life satisfaction. *Personality and Individual Differences*, 82, 58-60.
 5. **Balán, J., Browning, H., L Jelin, E. & Litzler, L.** (1969). A computerized approach to the processing and analysis of life histories obtained in sample surveys. *Behav. Sci.*
 6. **Barbeiro, A. & Spin, D.** (2017). Calendar interviewing: a mixed methods device for a biographical approach to migration, *Qualitative Research in Psychology*, 14:1, 81-107, DOI: 10.1080/14780887.2016.1249581
 7. **Belli, R. F.** (1998). The structure of autobiographical memory and the event history calendar: Potential improvements in the quality of retrospective reports in surveys. *Memory* (1998) 6(4), 383-406
 8. **Belli, R. F., Shay, W. L. & Stafford, F. P.** (2001). Event history calendars and question list surveys: A direct comparison of interviewing methods. *Public opinion quarterly*, 65(1), 45-74. 0033-362X/2001/6501-0003
 9. **Belli, R. F.** (2005). Improving the Quality of Retrospective Reports: Calendar Interviewing Methodologies). In C. van Dijkum, J. Blasius, H. Kleijer & B. van Heiten (Eds.), *Proceedings of the RC 33 Sixth International Conference on Social Science Methodology. Recent Developments and Applications in Social Research Methodology (CD-ROM)*. Wiesbaden, Germany: VS Verlag, 2005
 10. **Belli, R. F., Bilgen, I. & Al Baghal, T.** (2013). Memory, communication, and data quality in calendar interviews. *Public opinion quarterly*, 77(S1), 194-219.
 11. **Belli, R. F., Dee Miller, L., Al Baghal, T. & Leen-Kiat Soh** (2016). Using Data Mining to Predict the Occurrence of Respondent, *Journal of Official Statistics*, Vol. 32, No. 3, 2016, 579-600, <http://dx.doi.org/10.1515/JOS-2016-0030>
 12. **Conway, M. A.** (1992). A structural model of autobiographical memory. In Conway, M.A., Rubin, D., Spinnler, H., Wagenaar, W.A. (eds.) *Theoretical Perspectives on Autobiographical Memory*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht
 13. **Cuzzocrea, V. & Mandich, G.** (2016). Students' narratives of the future: Imagined mobilities as forms of youth agency? *Journal of Youth Studies*, 19(4), 552-567.
 14. **Devadason, R.** (2008). To plan or not to plan? Young adult future orientations in two European cities. *Sociology*, 42(6), 1127-1145.
 15. **Engel, L., Keifer, M. & Zahm, S.** (2001) Comparison of a traditional questionnaire with an icon/calendar-based questionnaire to assess occupational history. *Am. J. Indus. Med.* 40, 502-511.
 16. **Findlay, A., Prazeres, L., McCollum, D. & Packwood, H.** (2017). It was always the plan': international study as 'learning to migrate. *Area*, 49(2), 192-199.
 17. **Freedman, D., Thornton, A., Camburn, D., Alwin, D. & Young-DeMarcco, L.** (1988). The life history calendar: A technique for collecting retrospective data. *Sociol. Methodol.* 18, 37-68.
 18. **Friedman, S. L. & Scholnick, E. K. (Eds.)**. (2014). *The developmental psychology of planning: Why, how, and when do we plan?*. Psychology Press.
 19. **Glasner, T., van der Vaart, W., & Belli, R. F.** (2012). Calendar interviewing and the use of landmark events—implications for cross-cultural surveys. *Bulletin of Sociological Methodology/Bulletin de Méthodologie Sociologique*, 115(1), 45-52. <http://digitalcommons.unl.edu/psych-facpub/653>.
 20. **Glasner, T., van der Vaart, W.** (2009). Applications of calendar instruments in social surveys: a review. *Qual Quant* 43, 333-349 (2009). <https://doi.org/10.1007/s11135-007-9129-8>
 21. **Hansen, S. S.** (2011). Integrative life planning: A holistic approach. *Journal of Employment Counseling*, 48(4), 167-169.
 22. **Heckhausen, J.** (2007). The motivation-volition divide and its resolution in action-phase models of developmental regulation. *Research in Human Development*, 4 (3-4), 163-180.
 23. **Hoogendoorn, A. W.** (2004) A questionnaire design for dependent interviewing that addresses the problem of cognitive satisficing. *J. Off. Stat.* 20(2), 219-232.
 24. **Kawashima, K.** (2018). Longer-term consequences of 'youth' migration: Japanese temporary migrants in China and the life course. *Journal of Intercultural Studies*, 39(6), 658-672.
 25. **Kley, S.** (2011). Explaining the stages of migration within a life-course framework. *European sociological review*, 27(4), 469-486.

26. **Martyn, K. K. & Martin, R.** (2003). Adolescent sexual risk assessment. *J. Midwifery Womens Health*, 48(3), 213-219.
27. **Nurmi, J. E.** (1991). How do adolescents see their future? A review of the development of future orientation and planning. *Developmental review*, 11(1), 1-59.
28. **Ongena, Y. P., Haan, M. & Dijkstra, W.** (2018). Multinational Event History Calendar Interviewing. *Advances in Comparative Survey Methods: Multinational, Multiregional, and Multicultural Contexts (3MC)*, 643-664c.
29. **Pascale, J. & McGee, A.** (2008). *A Multi-Method Evaluation of the Use of an Event History Calendar*. Washington, DC: US Census Bureau.
30. **Prenda, K. M. & Lachman, M. E.** (2001). Planning for the future: a life management strategy for increasing control and life satisfaction in adulthood. *Psychology and aging*, 16(2), 206-216.
31. **Rogers, C. R.** (2007). 'The necessary and sufficient conditions of therapeutic personality change', *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, vol. 44, pp. 240-8, doi:10.1037/0033-3204.44.3.240.
32. **Schwarz, N. & Sudman, S.** (1994). *Autobiographical Memory and the Validity of Retrospective Reports*. Springer-Verlag, New York (1994).
33. **Tourangeau, R., Rips, L. & Rasinski, K. A.** (2000). *The Psychology of Survey Response*. Cambridge University Press, Cambridge.
34. **Wingens, M., de Valk, H., Windzio, M. & Aybek, C.** (2011). 'The sociological life-course approach and research on migration and integration', in: *A life-course perspective on migration and integration*, Springer, New York, pp. 1-26.
35. **Van der Vaart, W. & Glasner, T. J.** (2005). Enhancing recall accuracy in surveys by cognitively tailored timeline methods: A record check study. Paper presented at the First EASR Conference, Barcelona.
36. **Martyn, K. K. & Martin, R.** (2003). Adolescent sexual risk assessment. *J. Midwifery Womens Health*, 48(3), 213-219. (in Bulgarian).
37. **Aleandria, G. & Checchib, A.** (2015). Educational value of autobiographical writings for self-identity development and orienteering, 2015, *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 174, 1189-1201.
38. **Azizli, N., Atkinson, B. E., Baughman, H. M. & Giammarco, E. A.** (2015). Relationships between general self-efficacy, planning for the future, and life satisfaction. *Personality and Individual Differences*, 82, 58-60.
39. **Balán, J., Browning, H., L Jelin, E. & Litzler, L.** (1969). A computerized approach to the processing and analysis of life histories obtained in sample surveys. *Behav. Sci.*
40. **Barbeiro, A. & Spin, D.** (2017). Calendar interviewing: a mixed methods device for a biographical approach to migration, *Qualitative Research in Psychology*, 14:1, 81-107, DOI: 10.1080/14780887.2016.1249581
41. **Belli, R. F.** (1998). The structure of autobiographical memory and the event history calendar: Potential improvements in the quality of retrospective reports in surveys. *Memory* (1998) 6(4), 383-406
42. **Belli, R. F., Shay, W. L. & Stafford, F. P.** (2001). Event history calendars and question list surveys: A direct comparison of interviewing methods. *Public opinion quarterly*, 65(1), 45-74. 0033-362X/2001/6501-0003
43. **Belli, R. F.** (2005). Improving the Quality of Retrospective Reports: Calendar Interviewing Methodologies). In C. van Dijkum, J. Blasius, H. Kleijzer & B. van Heiten (Eds.), *Proceedings of the RC 33 Sixth International Conference on Social Science Methodology. Recent Developments and Applications in Social Research Methodology (CD-ROM)*. Wiesbaden, Germany: VS Verlag, 2005
44. **Belli, R. F., Bilgen, I. & Al Baghal, T.** (2013). Memory, communication, and data quality in calendar interviews. *Public opinion quarterly*, 77(S1), 194-219.
45. **Belli, R. F., Dee Miller, L., Al Baghal, T. & Leen-Kiat Soh** (2016). Using Data Mining to Predict the Occurrence of Respondent, *Journal of Official Statistics*, Vol. 32, No. 3, 2016, 579-600, <http://dx.doi.org/10.1515/JOS-2016-0030>
46. **Conway, M. A.** (1992). A structural model of autobiographical memory. In Conway, M. A., Rubin, D., Spinnler, H., Wagenaar, W. A. (eds.) *Theoretical Perspectives on Autobiographical Memory*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht

REFERENCES

13. **Cuzzocrea, V. & Mandich, G.** (2016). Students' narratives of the future: Imagined mobilities as forms of youth agency? *Journal of Youth Studies*, 19(4), 552-567.
14. **Devadason, R.** (2008). To plan or not to plan? Young adult future orientations in two European cities. *Sociology*, 42(6), 1127-1145.
15. **Engel, L., Keifer, M. & Zahm, S.** (2001) Comparison of a traditional questionnaire with an icon/calendar-based questionnaire to assess occupational history. *Am. J. Indus. Med.* 40, 502-511.
16. **Findlay, A., Prazeres, L., McCollum, D. & Packwood, H.** (2017). It was always the plan': international study as 'learning to migrate. *Area*, 49(2), 192-199.
17. **Freedman, D., Thornton, A., Camburn, D., Alwin, D. & Young-DeMarcco, L.** (1988). The life history calendar: A technique for collecting retrospective data. *Sociol. Methodol.* 18, 37-68.
18. **Friedman, S. L. & Scholnick, E. K. (Eds.)**. (2014). *The developmental psychology of planning: Why, how, and when do we plan?*. Psychology Press.
19. **Glasner, T., van der Vaart, W. & Belli, R. F.** (2012). Calendar interviewing and the use of landmark events—implications for cross-cultural surveys. *Bulletin of Sociological Methodology/Bulletin de Méthodologie Sociologique*, 115(1), 45-52. <http://digitalcommons.unl.edu/psych-facpub/653>.
20. **Glasner, T., van der Vaart, W.** (2009). Applications of calendar instruments in social surveys: a review. *Qual Quant* 43, 333-349 (2009). <https://doi.org/10.1007/s11135-007-9129-8>
21. **Hansen, S. S.** (2011). Integrative life planning: A holistic approach. *Journal of Employment Counseling*, 48(4), 167-169.
22. **Heckhausen, J.** (2007). The motivation-volition divide and its resolution in action-phase models of developmental regulation. *Research in Human Development*, 4 (3-4), 163-180.
23. **Hoogendoorn, A. W.** (2004) A questionnaire design for dependent interviewing that addresses the problem of cognitive satisficing. *J. Off. Stat.* 20(2), 219-232.
24. **Kawashima, K.** (2018). Longer-term consequences of 'youth' migration: Japanese temporary migrants in China and the life course. *Journal of Intercultural Studies*, 39(6), 658-672.
25. **Kley, S.** (2011). Explaining the stages of migration within a life-course framework. *European sociological review*, 27(4), 469-486.
26. **Martyn, K. K. & Martin, R.** (2003). Adolescent sexual risk assessment. *J. Midwifery Womens Health*, 48(3), 213-219.
27. **Nurmi, J. E.** (1991). How do adolescents see their future? A review of the development of future orientation and planning. *Developmental review*, 11(1), 1-59.
28. **Ongena, Y. P., Haan, M. & Dijkstra, W.** (2018). Multinational Event History Calendar Interviewing. *Advances in Comparative Survey Methods: Multinational, Multiregional, and Multicultural Contexts (3MC)*, 643-664c.
29. **Pascale, J. & McGee, A.** (2008). *A Multi-Method Evaluation of the Use of an Event History Calendar*. Washington, DC: US Census Bureau.
30. **Prenda, K. M. & Lachman, M. E.** (2001). Planning for the future: a life management strategy for increasing control and life satisfaction in adulthood. *Psychology and aging*, 16(2), 206-216.
31. **Rogers, C. R.** (2007). 'The necessary and sufficient conditions of therapeutic personality change', *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, vol. 44, pp. 240-8, doi:10.1037/0033-3204.44.3.240.
32. **Schwarz, N. & Sudman, S.** (1994). *Autobiographical Memory and the Validity of Retrospective Reports*. Springer-Verlag, New York (1994).
33. **Tourangeau, R., Rips, L. & Rasinski, K. A.** (2000). *The Psychology of Survey Response*. Cambridge University Press, Cambridge .
34. **Wingens, M, de Valk, H, Windzio, M. & Aybek, C.** (2011). 'The sociological life-course approach and research on migration and integration', in: *A life-course perspective on migration and integration*, Springer, New York, pp. 1-26.
35. **Van der Vaart, W. & Glasner, T. J.** (2005). Enhancing recall accuracy in surveys by cognitively tailored timeline methods: A record check study. Paper presented at the First EASR Conference, Barcelona.

Asst. Prof. Iliana Nacheva, PhD
Asst. Prof. Viktoriya Nedeva-Atanasova, PhD

Department of Psychology,
 Institute for Population and Human Studies –
 Bulgarian Academy of Sciences,
 Acad. Georgi Bonchev St., Bl. 6, Fl. 5/6,
 1113 Sofia, BULGARIA

i.nacheva@iphs.eu; vnedevabas@gmail.com